

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 137
(18412)

2013 чылдың
НОЯБРЬ 26,
вторник
Садар өртээ
хостуг

email: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ЧЕДИИШКИННЕРНИ БЫЖЫГЛААР, ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЙЛАДЫР

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол-биле ажил-агыйжы ужуражылга.

Мурнуку ажылында эки чүүлдер камгалап арттыраларын, четпестер дораан чайладырын Тываның Баштыңы Кызыл хоорайның мэринге эмелээн.

Тринадцатая, ноябрь 22-де, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының чыгы Дина Оюн хоорай депутаттарының найысылалдың мэринге база катап катталган Владислав Ховалыг-биле кезежунүң керээзин чарган.

Ийи удуртукчу Тываның Баштыңының чың ужуражылгазынга киришкеннер. Оонашкан харысалганы ханы деп билип турарын, депутаттарның иш тургустунганындан бээр 100 чы-2014 чылда демдеглээр деп турар чылдың чурттакчыларының идегелин ыктырар дээш бүгү күжүн үндүрерин чың Баштыңынга Владислав Ховалыг кеткен. Тургустунган сорулгаларны пирлээринге ооң мөөңөп алган дуржулгазы болгаш республиканың чың талазындан деткимче улуг болуп деп, мэр демдеглээн.

Зак Даргазы Шолбан Кара-оол хоорайны айтырылгаларыга хамаарышкан сорулгаларга болгаш мэрияның тургустунган кол-кол айтырыг-

ларга доктаган. Республика Баштыңының санап турарын езугаар алырга, «мэрияның ажылын бир янзы көөр», мурнунда чедип алдынган эки чүүлдерни алыры, болдурган четпестерни дарый чайладыры чугула. Күүсекчи эрге-чагырга органының бүрүн эргелерин кызы көрүп, коммунал ажил-агыйы, четкилерниң эргижирээни, чылыгның болгаш электриниң немелде дөстери, аңаа сонургалдыг субъектилер-биле харылзаа дээн ышкаш айтырылгаларны Чазактың экинге чүдүрери окта таарышпас деп, Шолбан Кара-оол санап турар. Хоорай дээрже силерниң девискээриңер-дир, ооң ээзи силер-дир силер. Мэрияның харысалгазын бедидери-биле хоорай деңгелде болган хуралдарга сайыттарның киржири чугула деп, республика Баштыңы санаан.

Шолбан Кара-оол улуг кичээнге ийи мэрия биле хоорай Хуралының аразында кады ажилдажылгаже угландырган.

— Соңгулдаларга кады киржип турдуңар. Чон силерден улуг ажил-херектерни манап турар. Чагылгаларны чыып алдыңар. Хурал биле араңарда бот-боттарыңарга хүндүткелдиг, кады ажилдаар болзуңар-за, чедиишкиннер ыяп келир. Ооң-биле чергелештир депутаттарның ролун чүгле

хайгааралга оонап болбас херек. Чугула төлөвилелдерге саң-хөө курлавырларын мөөңнээринче угландыралы чугула.

Ниитилел-биле удур-дидир харылзааны Шолбан Кара-оол чугааның онзагай темазы деп санаан. Амгы эрге-чагырганың кол четпези — «эң кол чүүлден — кижиден, бодувустуң соңгукчувустан хоорук болуп турарымыс» — деп, ол айтырган.

Ол частырыгны эдер дизе, коллективтерже үнери, хамаатыларны хуу айтырылгалар-биле хүлээп алыры чугула деп ол санаан. Ол ажилды боттандыралы республика Баштыңыга бодаарга, мэрге, ооң оралакчыларынга дыка чиик, ылаңгыя социал айтырылгаларны шиитпирлеп турар үеде ол дыка чугула.

Пассажир аргыштырылганын кичээнге салырын республика Баштыңы онзалап демдеглээн. Ында дыка хөй айтырылгалар чыылган. Бүдүрүлгелер удуртукчулары эки чүүлче өскерилгелер кылыр хөңнү чок апарган. Шолбан Кара-оол чүдөн-даа кортпас, шиитпирлиг хөдөлүр херек деп чугаалаан.

Долаана САЛЧАК.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруу.

Шаңнал-макталга төлөптиглер

Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң отчет-соңгулдалыг конференциязының ажылынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Ие хүнүнүң бүдүүзүнде Үндезин тыва культура төвүнге эрткен конференцияның киржикчилеринге Шолбан Кара-оол чылы-биле байыр чедирип, мында чыгып келген херээжен улус тыва ниитилелдин эң-не идепкейлиг, сагыш човангыр, кезээде эки чүүлдерни кылып чоруур кижилеридир деп демдеглээн. Тываның Херээженнер эвилели республиканың база бир күштүг болгаш хөй кежигүннерлиг хөй-ниити организацияларының бирээзи апарган, ооң одурулгаларында 3 муң ажыг эң мурнакчы үзел-бодалдыг херээженнер бар, ие кижиниң аталдарын ам-даа бедидир көдүрер, ниитилелге ава кижиниң ролун күштелдирер дээш олар кызымак ажилдап турарлар деп, республиканың Баштыңы чугаалаан.

Конференцияга сөс алган эштер Тываның херээженнер эвилелиниң кылып чорудуп турар ажылының дугайында чугаалап, арагалаарында сундулуг херээжен кижилерниң ам-даа хөйү, бот-иелерниң көвүдээни дээш, өске-даа берге айтырылгаларга доктаап, бо болгаш оон өске-даа четпестерни алып эртер дээш улам күженишкенин ажилдаар тура-сорукутун илереткеннер.

Тываның Баштыңы өөрүп четтиришкенин чагааларын болгаш Хүндүлел бижиктерни хөй-ниити ажил-ишке ышгаргаан херээженнерге тывыскан.

Кызыл хоорайның №10 школаның тыва дыл болгаш чогаал башкызы, школаның херээженнер чөвүлелиниң даргазы, улус өөредилгезиниң системазынга 30 чыл хире ажилдаан, бо чылын «Россияның патриоду» деп Бүгү-россия конкурзунуң мөңгүн медалы-биле шаңнаткан Лариса Болатовна Ашак-оолга, Республиканың Херээженнер чөвүлелиниң кол бухгалтериниң ажылын эки тура-биле кылып турар Салима Мартысовна Дапыкка, Мөңгүн-Тайга кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы Надежда Доңаковна Шулуу-Маадырга, хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң улуг өгбө авазы, «Иениң медалы» медалдың ийги чергезиниң эдилекчизи Тамара Михайловна Герасимовна Тываның Баштыңының Хүндүлел бижин байырлыгы-биле тывыскан.

Тываның Баштыңының өөрүп четтиришкени бижин Элегес-Аксы суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы, хөй уруг-дарыглыг ие Ольга Геннадьевна Ермолинага тывыскан.

«ШЫН» СОЛУННУҢ ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАРЫ!

«Шын» солунну чагыдып алыңар!

2014 чылдың чагыдылганының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	240,27	480,54	961,08
31730 — организацияларга	270,27	540,54	1081,08

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, киржикчилери, инвалидтери шынзылганы көргүзөргө:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	216,22	432,43	864,86
31730 — организацияларга	246,22	494,43	984,86

Хүннүң медээлери

Тергиин деп үнелээн

Регионнуң саң-хөөзүн эргелеп-башкарарының талазы-биле эң эки түңнелдерлиг Россияның 23 субъектизиниң санынга Тыва кирген.

2012 чылда бюджет-биле ажылдың мониторингинин болгаш үнелелиниң түңнелдериниң дугайында регионнарның рейтингин Россияның Саң-хөө яамызы бодунуң сайтызынга парлаан. Сибирь регионнарындан Тывадан аңгы «эң тергиин» деп үнелеткен черлерге Алтай край, Алтай Республика болгаш Омск область хамааржыр. Сибирьниң федералдыг округунуң өске регионнарын регион саң-хөөзүн башкарарын чогумчалыг эвес деп санаан.

Тываның Саң-хөө яамызының дыңнатканын езугаар алырга, бюджет ажылының рейтингин чыл санында РФ-

тиң Саң-хөө яамызының бюджеттер аразының харылзааларының департаментини 40 көргүзүлгелери барымдаалап тургаш, түңнээр. Оларның аразында бюджет планнаашкынын, муниципалдыг тургузулгалар-биле саң-хөө харылзааларын, күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарып турарының шынарын болгаш регионга күрүне ачы-дузанын чедирип турарын, бюджеттиң ажык-чарлыын көргүзүп турар индикаторлар кирип турар.

Саң-хөө эргелеп-башкарылганың байдалын үнелээрде бюджеттиң ажык-чарлыг чоруунуң айтырыгларынче кол кичээнгейни угландырган. Бо талазы-биле Тываның чеме-лээр чүүлдер чок, республиканың бюджет талазы-биле бүгү документилерин болгаш ооң күүселдезиниң отчеттарын регионнуң Саң-хөө яамызының сайтызындан көрүп болур.

Ада-чурттуң маадырларының хүнүн демдеглээр

2007 чылдың февраль 28-те Россия Федерациязының Хоойлузун езугаар тургускан Совет Эвилелиниң маадырларынга, Социалисттик Күш-ажылдың маадырларынга, Россия Федерациязының маадырларынга, Ыдыктыг Георгий ордениниң болгаш Алдар ордениниң эдилекчилеринге алдар кылдыр доктаадып тургускан байырлалды Тыва бүгү чурт-биле кады декабрь 9-та демдеглээр.

Чазак Даргазының оралакчызы Артур Монгалдың удуртулгазы-биле эрткен организастыг комитеттин хуралында ол алдарлыг хүнге тураскааткан байырлал хемчеглериниң планын бадылаан. Байырлалга уткуштур республиканың өөредилге албан черлеринде школалар музейлеринге стендлерин болгаш делгелгелерин тургузар, «21 чүс чылда Россияның маадырлары», «Бистиң Ада-чурттувустун маадырлары» деп темаларга чогадыглар мөөрейи болур. Кызыл хоорайның школачыларынга эрес-дидим болгаш күш-ажылга маадырлыг чоруктарның кичээлдери Национал музейге болур.

Халажылгаже үнген

Тываның тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаартырының сайыды халажылгаже үнген.

Республиканың тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаартырының сайыды Владимир Саттың халажылгаже үнерин Тываның Баштыңы хандырган. Сайыттың албан-дужаалындан ооң хуусаадан эрте хосталганының дугайында Тываның Чазак-аппарат хуралында Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Халажылгаже үнген кол чылдаганын республика Баштыңы ооң харылап турары

адыры-биле дорт холбашкан деп дыңнаткан. Ол дээрже үрелген черлерни дарый септеп кылыры-биле, тудуг объектилерин чедир контролдавайн турары. «Чазактың мурнунда тургустунган улуг сорулгалар езу барымдаалап эвес, күженишкенин ажалды негеп турар. Ылаңгыя коммунал ажыл-агыйга ол онза чугула херек»-деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Владимир Сат ол албан-дужаалга 2010 чылда ажалдап кирген дээрзин сагындыраал.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ОЛИМПИЙ ОДУН ТЫВА УТКУУР

Эрткен неделяда Кызылдың мэриязының хуралдаар залында ноябрь 28-тиң хүнүнде болур Олимпий одунуң эстафетаның база ооң белеткелиниң үезинде найысылалдың

чээшкинин дуглаар. Олимпий оду субургандан эгелээш, Московская кудумчузу-биле баткаш, Салчак Тока кудумчунче кире бээр. Оон Орус культура төвүнге чедип, найысылалдың төп кудумчузу Кочетов кудумчунче ээптер. Кочетов — Титов — Ленин — Чүльдүм — Кызыл партизаннар кудумчуларын таварааш, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионну эрткеш, Интернациональная — Ленин — Тиелелге шөлү — Кочетов кудумчунче эглип келгеш, Арат шөлүнге келир. Хоорай иштинге эстафетаның маршрудунуң төнчү пунктузунга — Арат шөлүнге Олимпий одунуң савазын кыпсыр байырлыг кезээ болур. Олим-

ноябрь 28-те Олимпий одуну маршрудунга тургузуп каа автомашиналарны эвакуатор машина чүдүрүп алгаш баар. Бо таварылгада ОШАЧКИ-ни дежурный кезээнге баары чугула. Чолаачыларга ол хүн аяк-транспорт ажыгларын кызыгаарлаарын сүмелеп турар. Автотранспорт шимчээшкини эстафетаның маршрудуну эрткен аайы-биле чоорту каптап ажыдар. Күрүне автоинспекциязының ажылдакчыларының кол сорулгазы — массалыг хемчеглер эрте черлерге автотранспорт оруу түр када кызыгаарлаан уед орук шимчээшкининиң айыы чок чоруун хандыраары, а ошкыш орук-транспорт болушкуннарын болдурбазы. База ол ышкаш корум-чу-

Журналистер-биле ужуражылга үезинде.

иштинге оруктарны түр када дуглаар болгаш айыыл чок чорук талазы-биле «Олимпий одунуң эстафетазы Кызылда» деп брифинг болуп эрткен. Аңаа массалыг информация чепсектериниң төлээлеринге Кызылдың мэриязының корум-чурум хажыдышкыннарын болдурбас талазы-биле килдистиң начальниги Юрий Лицкевич база РФ-тиң Кызыл хоорайның ИХЯ эргелелиниң хей-ниити чурумунуң камгалалының талазы-биле полиция начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Орлан Сарыгбай олар кол болушкун хүнүнде эртер хемчеглер программаның база полицияның эрттирери ажылдың дугайында медээ-биле таныштырган. База ол ышкаш журналистерге автотранспорт шимчээшкиннериниң схемасын көргүскен.

Ноябрь 28-те республиканың найысылалында Олимпий одунуң эстафетазы чедип келир. Тыва чуртунга болур төөгүлүг болушкуннуң байырлыг кезээ «Сүбедей» спорт комплекстиң девискээринде субургандан эгелээр. Олимпийжи хемчег ужуң ол хүн маршрут аайы-биле автотранспорт шим-

пий одунуң эстафетазының от тудукчулары ниитизи-биле 10700 метр хемчээлди эртер. Кызыл хоорайның ИХЯ эргелелиниң хей-ниити чурумунуң камгалалының талазы-биле полиция начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Орлан Сарыгбай олар чугаалап турары-биле алырга, эстафе-

рум камгалаар органнарның төлээлериниң дыңнадып турары-биле алырга, ноябрь 27-28 хүннеринде арага садары хоруур.

Арат шөлүнге Олимпий одунуң эстафетазы доозулган соонда байырлыг хемчеглер программасы уламчылаар дээрзин Кызылдың

“ХООРАЙ ИШТИНГЕ ЭСТАФЕТАНЫҢ МАРШРУДУНУҢ ТӨНЧҮ ПУНКТУЗУНГА — АРАТ ШӨЛҮНГЕ ОЛИМПИЙ ОДУНУҢ САВАЗЫН КЫПСЫР БАЙЫРЛЫГ КЕЗЭЭ БОЛУР. ОЛИМПИЙ ОДУНУҢ ЭСТАФЕТАЗЫНЫҢ ОТ ТУДУКЧУЛАРЫ НИИТИЗИ-БИЛЕ 10700 МЕТР ХЕМЧЭЭЛДИ ЭРТЕР. СОЧИГЕ ЭРТЕР КЫШКЫ ОЛИМПИАДАГА ЧЕДИР 73 ХОНУК АРТКАН.

та хүнүнде маршрут дургаар чурумну корум-чурум камгалаар органнарның 1000 ажыг төлээзи хайгаараар. Оларга улусчу эки турачы дружина-ның 200 хире кежигүннери дузалажыр.

Олимпий одунуң эстафетазының хүнүнде транспорт оруу кызыгаарлыг болуру үстүндө айыттыганын. ОШАЧКИ эргелелиниң төлээлериниң дыңнадып турары-биле,

мэриязының культура болгаш уран чүүл талазы-биле департаментиниң культура килдизиниң начальниги Нургунна Кычкина-Макарь дыңнаткан. Байырлыг концерт «Ят-Хая» бөлүүнүң программасы-биле эгелээр. А кежээниң эңне солун кезээ — лазерлиг шоу болур.

Валерия КОНГАР
Чигис СААЯНЫҢ тыр-
тырган чуруу.

ПЕНСИЯ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ — ЧОННУҢ СОНУУРГАЛЫНДА

Элчеглиг сургакчылаашкынывыс үезинде Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада ажыл-чорудулгазын сонуургаар аргалыг болдум. Ам ук салбыр-начальниги Раиса Биче-ооловна Монгуш-биле бистин корреспондентивистин аразында интервьюну сонуургатты.

— Раиса Биче-ооловна, кожунуң пенсия эргелелинде чеже ажыл берикчилери хаара туттунганы?

— Кожунуң пенсия эргелелинче учедунда 91 ажыл берикчилери база 191 хуу аралыкчылар, 34 арат-агыйлары бактааттыңан. Ажыл берикчилери 3 ай азы квартал эртерге ажыл-чорудулгазын хамаарышкан четтарын дужаап турар. Ол эрге-ле санаттыңан болгаш четтинген камгаладылга да-арларынга база ажылдак-арнын хуу учет медээзинге ааржыр документилер-дир. Ажыл берикчилериниң барык-97 хуузу отчеттарын электронут харылзаа дамчыштыр аап турары — кайы-даа та-эптиг. Кандыг-даа ажыл-төнчү түннели — ооң шын, атыг чоруттунганындан ха-аржыр. Ынчангаш Пенсия дузунуң специалистери адың үре-түннелин чедип-ры-биле албан черлери-е, чон-биле харылзаалыг-лдал турар бис.

— Эрткен чылын бүгү Рос-а чарлаттыңан «2012 дың эң дээр камгала-чызы» мөөрейге силер-кожуундан Хандагайты-мак школазы шылгараан дыңнаан мен...

— Ийе, Россияның Пен-фондузу шак ыңдыг ат-конкурсту бүгү Россияның скээринге чарлааш, ти-илерни 4 аңгы бөлүктен-ирин негелдеге кириген. Ажыг ажылдакчылыг, 100-500 чедир, 100 чедир база-илиг ажылдакчыларлыг сайгарлыкчылар ортузун-арлаттыңан бо мөөрейге-агайты ортумак школазы 2 чылдың эң дээр камга-кчызы» атты чедип алган-ында Россияның Пенсия-узуңуң даргазы Антон-довтуң ат салганы серти-тты алган. Шак-ла ыңдыг-алды 2011 чылда Солчур-зунда «Сайзана» уруглар-нын база кожунуң төп-лгезиниң коллективтери-ап алган. Бо албан черле-дадырларны үе-шаанда-идип, өре чок болгаш-далыг кезеңче немелде-вырлар төлөп алырынче-кижилерни хаара тутканы-чүгле кожунда, Тывада-Россияга мурнуку одуруг-рип, өскелерге үлегер-чи-көргүскен.

— Дадырларны шуут-ла-итпейн турар албан чер-бар бе, Раиса Биче-оол-?

— Амгы үеде пенсия камга-лгазында бир берге айты-рыноктуң негелделерин-н, буурап турар организа-арнын бары. Олар хоозу-таварышкаш, өре-ширеге-п, баш ажыр хөөленип, дакчыларының акша-ша-

лыңын саададып, дадыр-ларны үе-шаанда шилчитпейн-турар. Кожунда хоозуралдыг-ажыл берикчилериниң саны 2: «Дус-Даг» дус тывыжы» КХН-база «Ак-Бедик» КУБ. Олар-нын тус-тузунда өрөзи 262582-биле 78614 рубль турган. Амгы-үеде «Дус-Даг» КХН өрөзүн-төлзөн. Дадырларын шуут-азы чедир төлөвөс сайгарлык-чылар база бар. Ындыгларда-ажылдап турар кижилер келир-үеде пенсиямга кандыг салдар-лыг болур ирги деп негелдени-тургузары артык эвес.

— Пенсия хандырылгазы-силерниң ажыл-чорудулга-зарнын база бир улуг кезээ-болгай. Ооң дугайында чүнү-чугаалап болуру?

— 2013 чылдың октябрь-1-ниң байдалы-биле Өвүр-кожуунуң пенсия эргелелинчи-

аааа деңнештирген черлер-ге хамаарыштырганы-биле 15-азы 20 чыл стажтыг болза, херээжен кижиге 50, эр кижиге 55 харлыында пенсияже үнүп-болур эргелиг. Ынчалза-даа-мону билип алыры артык эвес-деп бодаар мен. Кижиге бүрүзү-чаңгыс-ла организацияга бүгү-назыда ажылдавааны билдин-гир. Ынчангаш пенсия санаар-документилерин чыырынга үе-херек. Ындыг болганда доку-ментилерни 6 ай бурунгаар, ха-рын-даа 2 чыл бурунгаар чыып-алырынче сагыш салыры чугу-ла деп дыңнадык-сар-дыр мен. Пенсия эргелели пенсия үнөр-чоокшулаан кижилерни 6 ай-бурунгаар кыйгыртып, чагааларны

«2012 чылдың эң дээр камгаладыкчызы» шаңналды тывысканы.

учедунда 1990 пенсионер бак-таап кирип турар чүве. Оларнын-иштинде күш-ажыл пенсиязы-нын алыкчылары — 1496, ча-жындан инвалид, өскүс уруг-лар дээш күрүне пенсиязының-алыкчылары — 494 кижиге. На-зылап кырааны дээш — 1070-кижиге, инвалид болганы дээш — 241 кижиге, азырадыкчызын-чидиргени дээш — 185 кижиге-пенсияларны ал турар. 2013-чылдың 9 айларының дургузун-да 83 кижиге пенсияны тывыс-кан, ооң иштинде 57 херээжен, 26 эр кижиге бар. Өске кижиниң-хайгааралы херек 391 кижиниң-хайгааракчыларына компенса-ция акшаны төлөп турар.

— Бо хүннерде кожунда-ажылдап турар пенсионерлер-нин саны 507 кижиге, оларнын-аразындан 393-үнүң пенсиязын-га немелде өзүлдени санаан. Ортумаа-биле пенсияның күш-ажыл дадырлары-биле өзүлдези-138 рубльге дең болган.

— Келир үениң пенсио-нерлеринге, тодаргайлаарга, пенсияже үнери чоокшулаан-хамаатыларга чүнү сүмелээр-силер?

— Россияда ниити тургус-тунган күш-ажыл пенсиязының-назыны херээжен улуска — 55, эр кижилерге — 60 хар. А бистин Тыва Республиканы-Кыдыкы соңу чүкке болгаш

чорудуп, документилерин чыып, пенсия херээжен четчелеп турар. Чамдык кижилериниң паспор-тунда ат-сывы-биле күш-ажыл-дептеринде ады, адазының-ады, фамилиязы-биле дүүш-пейн баар азы назы четпээн-уругларының херечилелдерин-де авазы-ачазы дээн черлерде-частырыглар бо-ла таварышкы-лаар. Мындыг таварыгларда-документилерде эдилгелер ки-рер, чамдыкта суд таварыштыр-чорудар байдалдар тургустунуп-келир. Ынчангаш пенсия үнөр-чоокшулаан кижилер докумен-тилери баш удур сайгарып, хынаттырып алыры артык эвес-деп сүмелээр-дир мен.

— Автордан: сургакчылааш-кын үезинде кожунуң пенсия-эргелелинче чедип, оларнын-ажылы-биле таныжып тура, ал-бан чери чурттакчы чонга эрге-жок чугула тайылбырлыг медээ-хуудустар, хана солуннар-биле-дериттингенин эскердим. Оон-аңгыда кожунуң пенсия эрге-гелели биче хемчээлдиг, өңнүг-тарандыгашты номчукчуларда-тарадып турары — эки эге-лээштин. Пенсия алыкчыла-рынга кезээде сонуурганыг, билип алысканыг медээлерни, арга-сүмелерни бээринге спе-циалистер кезээде белен.

Айрада МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

«2014 чылда болгаш 2015 азы 2016 чылдарның-планнның үезинде Тыва Республиканың республика-бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң-телевилелинниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарының-сүмелерин бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. «2014 чылда болгаш 2015 азы 2016 чылдарның-планнның үезинде Тыва Республиканың республика-бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң-телевилелинниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарының сүмелерин бадылаар (ону кошкан).

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Баштыңыңче—Чазааның-Даргазынче, Тыва Республиканың Саналга палатазынче, Тыва-Республиканың муниципалдыг тургузугларының баштыңнарынче-чорудар.

3. Бо доктаалды болгаш хөй-ниити дыңнаашкыннарының-сүмелерин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва-Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бюджет, үндүрүглер болгаш сайгарлыкчы чорук комитетиниң даргазы М.М. Чульдумга дагызыр.

5. Бо доктаал аңаа ат алган хүнден күштүг болуп кирер. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. Даваа.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 20

№2239 ДХ-1

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2013 чылдың ноябрь 20-де № 2239 ДХ-1 доктаалының капсырылгазы

«2014 чылда болгаш 2015 азы 2016 чылдарның-планнның үезинде Тыва Республиканың республика-бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң-телевилелинниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарының-түннели-биле-хүлээп алдыңан

СҮМЕЛЕР

Тыва Республиканың Дээди Ху-ралынче 2013 чылдың октябрь 31-де Тыва Республиканың Чазааның-доктаалы-биле киригени «2014-чылда болгаш 2015 база 2016-чылдарның планнның үезинде Ты-ва Республиканың республика-бюджединиң дугайында» Тыва-Республиканың Хоойлузунуң-телевилелинниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарының-кир-жикчилери Тыва Республиканың-экономика сайыдының бирги-оралакчызы А.К. Артынааның-«2014 чылда болгаш 2015 база-2016 чылдарның планнның үезинде-Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдезиниң-баш удур санаашкыннарының-дугайында» илеткелин, Тыва-Республиканың саң-хөө сайыды-О.С. Достайнын 2014 чылда-болгаш 2015 база 2016 чылдарның-планнның үезинде республика-бюджединиң телевилелинниң кол-кол параметрлерин тургузарының-дугайында илеткелин, а ол ышкаш-Тыва Республиканың Саналга-палатазының дыңнадыын дыңнап-чугаалашкаш, шийтпирлээри болза:

Тыва Республиканың экономика-сайыдының бирги оралакчызы А.К. Артынааның, Тыва Республиканың-саң-хөө сайыды О.С. Достайнын, Тыва Республиканың Саң-хөө пала-тазының даргазы В.К. Хомушкунуң-дыңнадыгларын кичээнгейге алыр;

сүмелээри болза:

1) Тыва Республиканың Дээди-Хуралына (парламентизинге):

«2014 чылда болгаш 2015 база-2016 чылдарның планнның үезинде-Тыва Республиканың республика-бюджединиң дугайында» Тыва-Республиканың Хоойлузунуң доктаат-тыңан чурум езугаар хүлээп алыр; республика-бюджединиң акша-хөреңгизинажыктыг ажылгаарының-талазы-биле контролду боттан-дырар;

2) Тыва Республиканың күү-секчи эрге-чагырга органа-рынга:

«2014 чылда болгаш 2015 база-2016 чылдарның планнның үезинде-Тыва Республиканың республика-бюджединиң дуга-йында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң телевилелин ийиги-номчулгада чугаалажырынга че-дир Тыва Республиканың күрүне-программаларын чедир ажылдап-доозар;

республика-бюджединиң орул-галарын көвүдедиринче угланган-немелде хемчеглерни ажылдап

кылырын уламчылаар;

Тыва Республиканың күрүне-программаларын акшаландыра-ры-биле тускайлаан республика-бюджединиң акша-хөреңгизин-долузу-биле болгаш чогуур үе-зинде ажылгаарына контролду-тургузар;

Тыва Республиканың деви-с-кээринге программаларның күү-селдезиниң кады акшаланды-рышкынынга федералдыг бюд-жеттин акша-хөреңгизин хаара-тударының талазы-биле Россия-Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнары-биле ажылды-уламчылаар;

өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арт-кан чаштарны чуртталга оран-савалары-биле хандыраарының-талазы-биле чедир кылдынмаан-чүүлдерни чайладырының талазы-биле ажылды уламчылаар;

Тыва Республикага инвестиция-байдалын тургузар болгаш инвес-тицияның сонуургаар чоруун бе-дир талазы-биле чогуумчалыг бай-далды тургузарының, инновация-ажыл-чорудулгазынга эртем теле-вилелдерин деткириниң талазы-биле ажылды уламчылаар;

Тыва Республиканың Саналга-палатазының негелделеринге-харыыны доктааттыңан хуусаада-чорудар;

3) Тыва Республиканың-Саналга палатазынга:

бюджет акша-хөреңгизиниң-ажыктыын, камналгалыын болгаш-түннелдиг ажылгалын экижидер-сорулга-биле саң-хөө контролон-эрттирерин күштелдирер;

күрүне программаларын күү-седиринче угланган бюджет ак-ша-хөреңгизиниң ажыктыг ажыл-галының анализин кылыр болгаш-күрүне программаларының экспе-ртизанын доктаамал эрттирер;

4) тус чер бот-башкарылга-органнарынга:

тус чер бюджеттериниң орул-галыг кезең улгаттырар талазы-биле доктаамал ажылды чорудар;

биче болгаш ортумак биз-нести сайзырадырынче, инвес-тиция телевилелдериниң күүсел-дезинче, ажылдаар чаа олуттарны-тургузарының, чоңу хөйү-биле-ажыл-агыйга хаара тударының-кичээнгейни угландыраар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

**Мөңгүн-Тайга кожуунун
культура ажылдакчыларын
Тыва Республиканың күрүне
шаңналдары-биле шаңнаары-
ның дугайында**

Өзүп олурар салгалды өөредип кижизидеринге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Мугур-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазының орус улустун хөгжүм херекселдеринин оркестрининг солизи **Хунан-Кара Даржаевич Хертекке** тыпсыр.

Өзүп олурар салгалды өөредип кижизидеринге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Мугур-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазының теоретиктиг билиглер класының башкызы **Айланмаа Алексеевна Хертекти** шаңнаар.

**Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 15
№ 228

**Делегейиниң Иелер хүнү тава-
рыштыр «Россияның Херэ-
женнер эвилели» хөй-ниити
организациязының Тывада
регион салбырының
кежигүннерин шаңнаарының
дугайында**

Республикада херэженнер шимчээшкини хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хөй-ниитичи иделкейлиг ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Кызыл хоорайда муниципалдыг бюджеттиг тускайлаттынган (коррекциялыг) ниити билигниц VIII хевиринин 10 дугаар школазының тыва дыл болгаш литература башкызы **Лариса Болатовна Ашак-оолду;**

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының кол бухгалтер-бухгалтер учедунуң килдис начальниги **Салимаа Мартысовна Дапыкты;**

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының «Мөңгүн-Тайга» муниципалдыг солунуң кол редактору **Надежда Донгаковна Шулуу-Маадырны** шаңнаар.

**Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 15
№ 233

**Тыва Республиканың
Баштыңы-Чазаның Дарга-
зының Хүндүлел бижии-биле
Т.М. Герасимованы шаңнаа-
рының дугайында**

Өг-бүлениң езу-чаңчылын кадагалап, сес ажы-төлдү төрээш, өстүрүп кижизиткени дээш Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну **Тамара Михайловна Герасимованы** шаңнаар.

**Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 15
№ 234

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринде көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга байдалдарын экижидеринге субсидияларны хуваарының талазы-биле комиссияның дугайында дүрүмнүң 5 пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2013 чылдың ноябрь 13 № 648

Кызыл хоорай

**Тыва Республиканың Чазаның доктаа-
дыры болза:**

1. 2013 чылдың январь 17-де Тыва Республиканың Чазаның №25 доктаалы-биле бадылаттынган Тыва Республиканың девискээринде көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга байдалдарын экижидеринге субсидияларны хуваарының талазы-биле комиссияның дугайында дүрүмнүң 5 пунктузун дараазында эдилге-биле бижири:

«5. Комиссияның хуралын чылда чаңгыс катап эрттирер. Комиссияның ээлчег чок хуралын субсидияларны эде хувааган (хемчээли өскерилген) таварылгада эрттирер.

Комиссия кежигүннеринин доктаадып тургускан санының 50 хууздан эвээш эвези киржип турар болза, комиссияның хуралы бүрүн эргелиг болур.

Комиссияның шийтпирин комиссия кежигүннеринин хөйүнүң бадылаашкынары-биле хүлээп алыр болгаш комиссия хуралының протоколунга кириер.

Көдээде чурттап турар хамаатыларның, оон иштинде аныяк өг-бүлелеринин болгаш аныяк специалистеринин чуртталга байдалдарын экижидери-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының бюджеттеринге республика бюджетинден субсидияларны тыпсырының болгаш хуваарының дүрүмнеринде доктаадып тургускан негелделерге кириген документтерин дүгжүп турарын хынаанының түңнелдерин езугаар комиссия шийтпирни хүлээп алыр.

Комиссия шийтпирни он хонук хуусаа дургузунда хүлээп алыр болгаш ону күштүг болуп турар хоойлужулгада доктаадып тургускан чурум езугаар хомудуп болур.

Тыва Республиканың девискээринде көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга байдалдарын экижидеринге субсидияларны хуваарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлөвилелин комиссия хуралының протоколунга үндезилээш, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем ямызы он ажыл хүнүнүң дургузунда белеткээр болгаш чугаалажып көөр кылдыр Тыва Республиканың Чазанче кириер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаның Дарга-
зының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

«Тыва Республикага дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистерни керээ езугаар мөөңү-биле белеткээр организастаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында

2013 чылдың ноябрь 13 № 653

Кызыл хоорай

**Тыва Республиканың Чазаның доктаа-
дыры болза:**

1. 2011 чылдың август 19-та Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республикага дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистерни керээ езугаар мөөңү-биле белеткээр организастаарының дугайында» №504 доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) доктаалдың эге кезээнде «1992 чылдың июль 10-да Россия Федерациязының «Өөредилге дугайында» №3266-1 Хоойлузу» деп сөстөрни «2012 чылдың декабрь 29-та «Россия Федерациязына өөредилге дугайында» №273-ФЗ Федералдыг хоойлузу» деп сөстөр-биле солугу;

2) Дүрүмнүн 1 пунктузунда:

а) «1992 чылдың июль 10-да Россия Федерациязының «Өөредилге дугайында» №3266-1 Хоойлузу» деп сөстөрни «2012 чылдың декабрь 29-та «Россия Федерациязына өөредилге дугайында» №273-ФЗ Федералдыг хоойлузу» деп сөстөр-биле солугу;

б) бешки абзацты күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаның Дарга-
зының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

2007 чылдың июль 14-те

**Тыва Республиканың Чазаның
№738 доктаалына өскерилгелер
кириеринин дугайында**

2013 чылдың ноябрь 13 №660

Кызыл хоорай

**Тыва Республиканың Чазаның доктаа-
дыры болза:**

2007 чылдың июль 14-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республикага эжиндирер биче хемчээлдиг судноларга эжиндирери-биле суг объектилерин ажыглаарының дүрүмнерин бадылаарының дугайында» №738 доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) доктаалдың адында «эжиндирер» деп сөстү ап кааптар;

2) 1 пунктуда «эжиндирер» деп сөстү ап кааптар;

3) 5 пунктуда «Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының «комплексиг социал-экономиктиг эргелели» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы В.М. Бартына-Сады» деп сөстөр-биле солугу;

4) Тыва Республикага биче хемчээлдиг судноларга эжиндиреринге суг объектилерин ажыглаарының дүрүмнеринге:

а) дараазында уткалыг 1.2¹ пунктун немээр:

«1.2¹. Бо дүрүмде биче хемчээлдиг судно дээрже узуну 20 метрден узун эвэ болгаш аңаа олурар кижилериниң саны 12 ден ашпас суднону ынчаар адаар.»;

б) 2.1 пунктуда «судно дептери» деп сөстөрни «биче хемчээлдиг суднолар даңзызы» деп сөстөр-биле, «борт дугаарларын бижири болгаш техниктиг деп сөстөрни «оларга тускайлаң дугаарларны тыпсыры болгаш» деп сөстү ап кааптар «пассажирлерниң кирери» деп сөстөрни «биче хемчээлдиг суднода кижилер саны» деп сөстөр-биле солугу;

в) 2.2 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«2.2. Юридиктиг черлерге болгаш тус тус кижилерге хамааржыр коммерция болгаш коммерция эвес сорулгаларга ажыглап турар биче хемчээлдиг судноларны күрүне хайгааралына, биче хемчээлдиг судноларның даңзызына күрүне бүрүткелинге Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле биче хемчээлдиг судноларны күрүне инспекциязының салбырларына учетка болгаш хуваалдага тургузар.

Коммерция сорулгаларына ажыглап турар юридиктиг болгаш тус-тус кижилерге хамааржыр биче хемчээлдиг судноларны күрүне хайгааралын, күрүне бүрүткелин болгаш учедун болгаш хуваалдазын Россия Федерациязының Чазаның төлээлеткен органнары боттандыраар.

г) 2.4 пунктуда «чөпшээрэвес» деп сөстү «хөрүур» деп сөс-биле солугу;

д) 2.5 пунктунуң 4 иштики пунктузунга «эрик кыдындан 200 метрден эвээш эвес хемчээлге» деп сөстөрни немээр;

е) 4.4 пунктуда «2-3 пунктулар» деп сөстөрни «2.5 пункт» деп сөстөр-биле солугу;

5) Кижилерниң амы-тынын сугга камгалаарының дүрүмнеринде:

а) 6.1 пунктуда «Үнери» деп сөске «болгаш чорууру» деп сөстөрни немээр, «чөпшээрэвес» деп сөстү «хоруур» деп сөс-биле солугу;

б) 8.2 пунктуда дараазында уткалыг үшкү абзацты немээр:

«Демдектерниң күштүг болуп турар зоназы—хемниң демдектен ийи талазында эрин дургаар 500 метр.»;

в) дараазында уткалыг 8.2¹ пунктуну немээр:

«8.2¹. Демдектерни узуткаарын болгаш (азы) үрээрин болдурбас.».

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаның Дарга-
зының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Хоочуннарның, инвалидтерниң болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелеринин аразында чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар деп санаттынган хамаатыларга чуртталга бажыңын садып (тудуп) алырынга чаңгыс удааның акша төлөвирин тыпсырының аргазы-биле чуртталга бажыңы-биле хандыраарының социал деткимчезин көргүзеринин талазы-биле комиссияның шийтпирин бадылаарының дугайында

2013 чылдың ноябрь 13 №420-р Кызыл хоорай

1995 чылдың январь 12-де «Хоочуннар дугайында» №5-ФЗ Федералдыг хоойлуга, 1995 чылдың ноябрь 24-те «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» №181-ФЗ Федералдыг хоойлуга, 2013 чылдың февраль 22-де Тыва Республиканың Чазаның «Хоочуннарның, инвалидтерниң

болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелеринин аразында чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар деп санаттынган хамаатыларга чуртталга бажыңын садып (тудуп) алырынга чаңгыс удааның акша төлөвирин тыпсырының аргазы-биле чуртталга бажыңы-биле хандыраарының социал деткимчезин көргүзеринин дугайында»

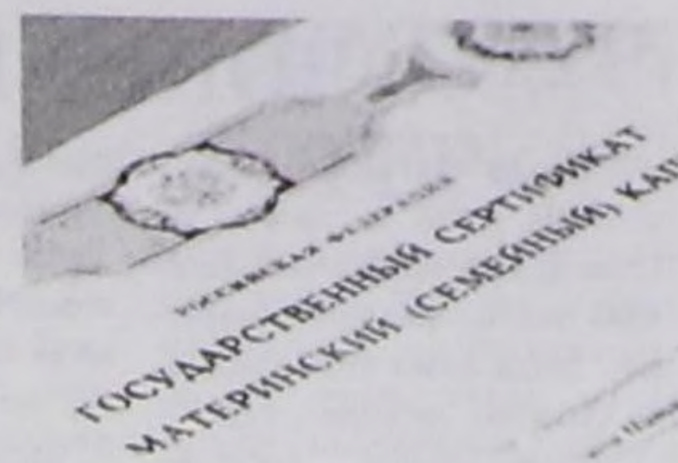
№110 доктаалына дүүштүр:

1. Хоочуннарның, инвалидтерниң болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелеринин аразында чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар деп санаттынган хамаатыларга чуртталга бажыңын садып (тудуп) алырынга чаңгыс удааның акша төлөвирин тыпсырының аргазы-биле чуртталга бажыңы-биле хандыраарының социал деткимчезин көргүзеринин талазы-биле комиссияның 2013 чылдың октябрь 7-де №4 шийтпирин бадылаар.

2. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаның Дарга-
зының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

Ие капиталынга 25 муң дугаар сертификат

рынга хамаарыштыр айтырылгарга улус тодаргай харыларны специалисттерден алган.

Иелер хүнүнге тураскааткан байырлыг хемчеглерниң иштинде Кызыл хоорайда Пенсия фондузунуң эргелели Кызылдан 7500 дугаар сертификат онашкан Анастасия биле Вадим Неустроевтерниң өг-бүлезинге ие капиталынга сертификат-ты оларның бажыңыга барып тывыскан. Аныяк өг-бүлениң оглу Максим 6 харлыг, ийис кыстары Кристина биле Карина 4 айлыг.

Төөгүнүң арыннарындан

Республикада ие капиталынга 25 муң дугаарлыг сертификат Улуг-Там кожууннуң Арыскан суурда туртап турар Роберт биле Орлана Чудумнарның өг-бүлезинге тава-рышкан. Эрткен пятница хүнүнде Шагаан-Арыг хоорайның чагырга-чыгаан Иелер хүнүнге тураскааткан аягы-төлдүг иелер-биле ужура-лырга 25 муң дугаар сертифи-катты ийи айлыг Айзананың авазы Орлана Чудумга байырланчыг айдалга тыпсып берген.

Ие капиталынга сертификат алып эрге-бичии Айзана — хөй ажы-төлдүг иелерниң беш дугаар уруу. Оларның уруу 24 харлыг, дараазында кыстары 10 харлыг, кыстар аразында чаңгыс кызы Шагаан-Арыг школазында 11 кыс өөренип турар.

Юбилейлиг сертификатты алганы-биле аас-кежиктиг өг-бүлеге Пенсия фондузунуң Тыва Республика салбырының даргазының оралакчызы Светлана Кенден база Улуг-Хем кожуунда эргелелдин начальниги Орлана Малбык-оол байыр чедиргеш, белектерни тудускан.

Светлана Караевна 25 муң дугаар сертификат ээлеринге бичии кызын каң кадык, аас-кежиктиг кижилер кылдыр өстүрүп кижизидерин күзүш, ооң салым-чолу бир онзагай болурунга бүзүрелин илереткен.

Пенсия фондузунуң специалисттериниң келгенин ажыглап, ужуражылганың кир-жикчилери боттарының айтырылгарына хары алып аргалыг болганнар. Чижээ, ийи-үш-даа кижиниң салганы — ажыл кылып шыдаас кижини ажаап-тежээп турган үезин күш-ажыл стажына кан-

чаар барымдаалаар дугайында айтырыгга тайылбыр кылдыган. Бо талазы-биле, тодаргайлаарга, Тываның чурттакчылары 50-55 харлыында 5 чыл эрте пенсиялап турар болганда, ооң кол негелдези — албан 20 чыл күш-ажыл стажы болгаш 25 чыл (эр улуска), херээженнерге 20 чыл камгалалдыг стаж херек болуру. Ийи азы оон хөй ажы-төлдүг иелерге 17 чыл стаж эрте пенсия үнеринге четчир. Ындыг-даа болза «камгалалдыг эвес» деп адап турар ажылдавааан үелерни: шериг эрттирип турганын, уругларын азыраан, ажыл кылып шыдаас кижини ажаап-тежээп, ажыл чоктар албанынга турганын 20 чыл күш-ажыл стажына барымдаалаас.

Шагаан-Арыгга ужуражылгага ол ышкаш ие капиталының акшазы-биле, ылаңгыя бажың-балгат садып, тудуп алы-

ХАМААРЫШПАС ТЫВАНЫҢ ҮЕЗИНДЕ ЭРГЕ-ХООЙЛУ

Бистиң республиканың бут кы-на тургустунуп, бот-тускайлаң айдалды чедип ап турган үезинде ып калган төөгүлүг чүүлдерниң ээзи болза, 1924 чылда кеземче-үгү херектери болур. Ында эмче, негелде, күүселде, оон жук, өг-бүле эргелерин киригесолун.

Күш-түг болуп турар кеземче-ериниң 1924 чылдың ол кеземче-херектери-биле дөмейлешкек көөрү амгы үеде солун болуп Таңды-Тываның кодекизинде одуруглар бар: «Угаан-медерели аарыг кижилер херекти медерели гаш, кылыр болза, ону шиитпес. кижиге эмчи дузасын чедирер Эзирип алгаш, херек үүлгеткен ну медерелдиг-даа, медерел чок-пыр болза, анаа кижини ышкаш еге онаар». Ол дүрүм ам-даа болгай: херек үүлгеткен кижиге болганы-биле дээш кандыг-даа ел көргүспес, ылаңгыя эзирик, орук шимчээшкининиң дүрүм-ажыдып, транспортту шын эвес ар болза, херекти харын-даа ырынга барымдаа болур. Бир д буруудаттырып турар кижини едерели баксыраанындан бодун ып шыдаас деп көргөн болза, кемче херээнге онаавас болгаш маарыштыр эмнээриниң албадал алып.

Хар чедир назылыг уругларны с. Оларга хамаарыштыр өөре-еринче кириери-даа, албан че-ириери-даа дээн ышкаш салдар ийиниң хемчээни алып» дээни бо за чугула болуп турар норма-дыр. ла, кижини 16 харлыындан эгелеп алга онаар кылдыр көргөн-даа 4 харлыында онаар чүүлдер база үрүүшкүн, күштеп-күчүлээшкин, орук, үптөп дээрбедээшкин, үрөп кын болгаш өске-даа). Амгы азы четпээннерге хамаарыштыр дилгеге ужура-дузалыг албадал ерин ап турары чурум болган ада-иезиниң азы оларны солуур ийиниң хайгааралыңче дамчыдары глыг хевирлиг тускайжыттыгган ге-кижизидилге албан черинче ы).

1924 чылдың хоойлузунда мындыг ар бар: «Бодун камгалангаш, өлүргөн таварылгада халдаан амгаланып турган кижиге өлү-

рер сорулгалыг халдаанда, ол кижини шииткелден хостаар». Эргежок чугула камгалал кылганындан олче халдаан кижиге когарал чедиргенде, кем-херек үүлгедиишкини деп Россияның амгы Ке-земче кодекизинде санавайн турар.

Кара-бажыңга олуртуп шиидериниң хуусаазы ындыг улуг эвес турган дээрзи солун. Ооң ындыг болуру чөп, чүге дээр-ге төөгүнүң ол үезинде кара-бажыңга олурары дыка берге, аңаа үр чурттаары болдунмас турган. 1924 чылдың хоойлу-зундан чамдык одуругларны чижек кылдыр көрээлинер. Оларның аразында бөгүнде-даа чугула болуп хевээр арткан чүүлдер бар. Чижээ, кижини дора көр-гени, эзиртир суксунну хоойлуга чөрүш-түр сатканы, мал оорлааны.

«33 параграф. 30 лаң (1921 чылда Тывага үндүргөн акша. 1 лаң 1 рубльге дең турган) өртектиг өнчү-хөреңгини шоочазын үрөп киргеш оорлааны дээш бир чыл хуусаада шыңгызы-биле хоруг-дал, кара-бажыңга олуртуп, бир эвес 30 лаңдан өрү өртектиг болза, шииткелдин хуусаазын судтуң шиитпирлээнин езугаар узадыр».

«38 параграф. Албан-дужаалдыг кижиге бүзүрээр өнчү-хөреңгини чажы-ды-биле доктаамал шингээдир болгаш оорлаар чорукту боду хууда үүлгеткен болза, 3 чылдан болгаш оон-даа өрү хуусаада кара-бажыңга шиидер».

«39 параграф. Оорлап алганы бил-дингир өнчү-хөреңгини биле тура садып алып болза, буруулуг кижилерни чартык оор деп санап шиидер. Кижини эттеп тур-гаш, хүндүскү үеде мал-маганны болгаш өнчү-хөреңгини былаап аппаар болза, 3 чылдан болгаш оон-даа өрү хуусаада кара-бажыңга шиидер».

«41 параграф. Өнчү-хөреңгини бол-гаш мал-маганны үптөп тонавышаан каржы өлүрүүшкүн херек кылыр болза, дээди хемчег-биле шиидер».

«47 параграф. Оваарымча чогуңдан өлүрүүшкүн кылган болза, 1 чыл болгаш оон өрү хуусаада кара-бажыңга олуртуп шиидер».

«48 параграф. Аас былаашкаш база содаалашкаш, өлүрүүшкүн кылыр болза, 3 чыл хуусаада хоругдалга кара-бажыңга шиидер».

«49 параграф. Оорну тудуп турда ол холунда боолуг азы өске чөпсөк тудуп ал-ган удурланып турда өлүрүп каар болза, шиитпес, удурланышкын кылбаан оорну өлүрүр болза, бир чылда кара-бажыңга олуртуп шиидер».

«53 параграф. Күрүне эм-таңы туткан эмчи кижилер аарыг кижиге дуза чедирбес болза, бир чыл хуусаа дургузунда кара-бажыңга шиидер».

«55 параграф. Ниитилелге болгаш чамдык хамаатыларга хамаарыштыр сөс-биле хөй-ниити черлеринге дорамчылап кылыр болза, алды ай болгаш оон-даа куду хуусаага кара-бажыңга хоругдаар».

«56 параграф. Назы четпээн уруглар-биле эр-херээжен чорук кылыр болгаш оларны олче күткүүр болза, 3 чыл хуу-саада кара-бажыңга олуртуп шиидер. Күш ажыглап тургаш, назы четпээн кижини күштээр болза, бир чыл хуусаада кара-бажыңга шиидер. Назы четпээннер-

1924 чылдың кеземче-негелде хоой-лузу чүгле ниити-лелге айыылдыг үүлгедиг-лер-биле холбашкан херектерни эвес, өг-бүле харылзааларын, чижээ, ашак-кадайның азы өглен-чип турарларның өнчү-хөреңгизин үлештирери-биле холбашкан херектер-ни база сайгарып турган.

ни элээн каш кижилер күштээр болза, ийи чылда кара-бажыңга олуртуп».

«60 параграф. Эрге-чагырганың хем-чег албаанындан болгаш күрүне албан-дужаалына томуйлаан кижиниң харыы-салга чок болганындан күрүне өнчүзү үрегдээшкынге таварышкан болза, бир чыл дургузунда кара-бажыңга шиидер, үүлгедиишкини барымдаалааш, ол шиит-келди чиигедип болур».

«64 параграф. Хоойлуда хораан эзиртир суксунну тараадан, далгандан, кат-чимистен болгаш өске-даа чүүлдер-ден белеткээр, ижер болгаш садар бол-за, бир чыл хуусаа дургузунда албадал ажылдарга шиидер».

«78 параграф. Хээли алганы дээш албан-дужаалдыг кижини бир чыл бол-гаш оон-даа хөй хуусаада кара-бажыңга олуртуп. Хээлини күрүнеже хавыраар».

1924 чылдың кеземче-негелде хоой-лузу чүгле ниитилелге айыылдыг үүлгедиг-лер-биле холбашкан херектерни эвес, өг-бүле харылзааларын, чижээ, ашак-кадайның азы өгленчип турарларның өнчү-хөреңгизин үлештирери-биле холбашкан

херектерни база сайгарып турган.

Хоойлунуң 82 параграфында «ашаа кадайын азы кадайы ашаан кагганда өгленчип тура бо-даа, өске-даа таланың эккелгени өнчү-хөреңгизин оларга дедир эгидер. Өө болгаш оларның кады чурт-тап турган үезинде садып алганы өнчү-хөреңгизин уругларга онаажыр болгаш уругларның чурттап арткан черинге артар. Уругну кудалап келгеш, бергени эт-севин, мал-маганын өөнүң ээзи оларны берген кижилеринден дедир алып» деп айтыткан.

Амгы үеде күштүг болуп турар Рос-сияның Өг-бүле кодекизинде ол чурум хевээр арткан, өгленир мурнунда ашак-кадайның кады эдилеп турган өнчүзү тус-тузунуң өнчүзү апаар. Кады тыпкан өнчү-хөреңгизин канчаарын өске арга-биле шиитпирлеп турар. Өг-бүле кежигүн-нериниң ниити өнчү-хөреңгизин оларның аразына дугуржуга езугаар азы маргыл-даалыг болза, суд шиитпири-биле үзер. Назы четпээн уругларының хуу хереглел-деринге ажылгаар өнчү-хөреңгизин (хеви, ийи, школа болгаш спорт херекселдери, хөгжүм херекселдери, номнар болгаш өске-даа чүүлдер) үлөгге кирибес болгаш уругларның артып калыры кижизинче дамчыдар. Ол ышкаш назы четпээн уруг-ларының адынга салып турган акшазы база үлөттинмес.

«Ашаа өлген, ажы-төлү чок болза, ашааның өнчү-хөреңгизин кадайы ооң адазынга болгаш иезинге үлештирип бер-геш, кайнаар-даа чоруп болур. Бир эвес олар чок болза, бүгү өнчү-хөреңги аңаа артып каар. Кажан дүгдээшкин чоруп турар үеде оларның кайы-бирээзи мөчүүр болза, дүгдээшкынге үндүргөн когаралды кымдан-даа тыртпас» — деп 1924 чылдың хоойлузунда чугаалап турар.

Россияның амгы эрге-хоойлужудул-газында «дүгдээшкин», «кудалашкын» деп чүүлдерни өг-бүлениң херээ кылдыр ажылгавайн турар. Россияның Өг-бүле кодекизинге дүүштүр өг-бүле тудары-ның негелдези болза, назы-хар четкен эр болгаш херээжен кижилерниң бот-боттарының аразында эки тура-биле өг-бүле тударының керээзи болур.

Ынчангаш аныяк, чоокта чаа бот-дугуннаан республика улам ыңайгы чаар-тылгаларга эргежок чугула эрге-хоойлу баазанын тургузуп ап шыдаан дээрзин бо чүүлдер херечилеп турар.

Айрана ХОВАЛЫГ,
Тыва Республиканың Юстиция хе-ректериниң талазы-биле яамызының консультантызы.

ЧОННУҢ КУЛЬТУРАЗЫН ДИРГИЗЕР КОЛ АРГА

Чоокта чаа «Шын» солунга (№92, 2013 ч., август 10) В.Конгарның «Оюн, тоол делегейи» деп материалын сонугардым. Ында совет үеде кыстырган сураглыг эртемден, педагог В.Сухомлинскийниң сөстөрүн парлаан: «Чаш уругнуң сагыш-сеткил амыдыралы чүгле оюн, тоол, хөгжүм болгаш чогаадыкчы бодал делегейинде чурттап турар болза, бүрүн үнелиг деп санаттынар, а ол бүгү чокта, ол кадып калган чечек-биле дөмей». Бо сөстөрүни Эрзинниң Булуң-Бажы сумузууңуң Кызыл-Сылдыста «Челээш» уруглар садының бажынының ханазында бижээн дээн. Оон ыңай уруглар садының эргелекчизиниң хөй үе иштинде ак сеткилдиг ажылдап, чаш уругларны ногаа өстүрүп, кат-чимис чыырынга, тодаргайлаарга, күш-ажылга өөредип турарын бижээн. «Оюн, тоол делегейин» оон черле тып чададым. Ол дээш авторну чектевейн, оон шын бодалын бо чүүлүмге деткип, тываларның үндезин культуразын катап диргизериниң бир аргазын маңаа бижирин оралдажып көрейн. Чогум бүгү Тываның көдээ уруглар садында бо талазы-биле байдалды билбесимни баштай миннип каайн. Бо айтырыгны эки билир ажылдакчылар мени деткир боор деп идегедим.

Хамыкты мурнай совет үеде көшкүн чонну сууржуң амыдыралче барык албадал-биле шилчиткен соонда оон үндезин культуразын дазылындан хоора тыртып каан. Коммунисттер нам, оон кол хартаачызы Салчак Тока чонунга чүгле экини күзеп турганын маңаа демдегелеп каайн. Сууржуң чорукче шилчээн соонда тываларның амыдыралы ниитизи-биле экижээн, кижилер чырык, чылыг бажыңнарга чурттап, ажы-төлүн школага өөредип эгелээн. Оон-биле кады байлак сагыш-сеткил культуразындан хоорлуп, кайыдаа культурага хамаарышпас апарган. Оон ужуң арагалаар, кем-херек үүлгедип оорлаар, чыдыг чашпан тыртар кижилер көвүдээн. Ол хамаанчок ада-иезин хүндүлөвөс, хол чедер. Тываның девискээринге наркотик үнүштер үе-дүптөн бээр үнүп келген. Көшкүн амыдырал үезинде ону тыртар, чыып, дүрбүп, садыглар деп бодал кандыг-даа кижиниң бажыңга кирбес... Амыдырал баксыраарга, кылыр ажыл чок, чиир аыш-чем, кедер идик-хеп че-дишпеске, ада-иелер, арга чадаарда, чыдыг чашпан нугуур, оон садар апарган. Бо, хамыктың мурнунда, ниитилелдин буруузу. Азырадыкчы хөөнүглер база ол үеде тывылган. Наркотик дээш эрткен чылын 500 кижини шийткен. Совет үеде «контр» дээш актыг арааттарны шийдип турду. Үш тываның би-

рээзин хоругдап турган. Амыдыраар арга тып турган кижилерни чүү дээш шийдип турар чүвөл? Мен бодаарымга, дүрбүп алган чашпанын хураап алыргала, четчир. Тываның сенатору Л.Нарусова бо дугайты айтырыгны шын көдүрүп турган. Ону Күрүне думазының мурнунга тургузар үези шагда-ла келген. Арга чадаарда чашпан дүрбээн кижилерни кара-бажыңче кирип октаарын соксадыр. Оларның чаш ажы-төлүн кым азыраарыл? Езулуг кем-херек үүлгедикчилери оон үнер.

Үндезин культураны канчап диргизерил?

Бо айтырыг, бир-ле дугаарында, өг-бүледен хамааржыр. А олар колдуунда үндезин культураны боттары эки билбес болганда канчаарыл? Эң-не дээштиг, үре-түннелдиг үүлени уруглар яслилери, садиктери кылып болурунга идегээр мен. Чүнү-даа билбес, каткан үнүштер дег ада-иелер уругларынга оода тыва тоолдардан номчуп берген болза... Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту «Тыва улустуң тоолдарын» эрткен чылын-на 300 кезекке үндүрген. Номнар ам-даа тараваан... Тываларның шаандагы культурага хамаарылгазы моон илдең.

Кижини чажындан тура культурага өөретпес болза, өзе бергенде болдунмас. Уруглар албан черлеринге идегээр ужурум мындыг. Бир-ле дугаарында ында ажылдап турар кижизидикчилер тыва аас чогаалының дугайында номнарны тып номчаан турар ужурулуг. Бо талазы-биле ТР-ниң Өөредилге яамызы шору дузаны чедирип болур. Бо шагда кижизидикчи башкылар боттары интернет дузазы-биле кандыг-даа номнарны хоолгалап ап болур аргалыг. Бурунгу тывалар тывызык, тоол, тоолчургу чугаалар, оюн-тоглаа делегейинге чурттап, чажындан угаан-медерелин сайзырадып келген.

Амгы үеде уруглар албан черлеринге аас чогаалының кандыг хевирлерин чедимчелиг ажылгап болурул? ТГШИ 2006 чылда уругларга «Матпаадыр» деп аас чогаал номун үндүрген. Ында өпей ырлары, алгыштары, көгүдүглерни, уругларның ырларын, оюннар үдээр көгүдүглерни, дүрген чугааларны, чечен чугааларны, тывызыктарны, үлегер домактары болгаш бичии кижилерге тааржыр кыска тоолдарны муң кезекке парлаан. Төрээн дыл башкылары ук номну чаш уругларга өөредир-биле тускай методиканы ажылдап кылыры дыка күзенчиг. А мен аас чогаалын чаш уругларга таныштырар талазы-биле угшин сүмелээрин оралдажыйн.

Тывызыктар

Чаш кижиниң угаанын сай-

зырадырынга тывызыктар эң-не дээштиг. Бир дугаар «Тывызыктар» чыындызын А.К. Калзан биле Д.С.Куулар 1958 чылда парлап үндүрген. «Тыва улустуң тывызыктары» деп ийги чыындыны О.К.-Ч.Дарыма чыып, 1976 чылда парлаткан. Тыва аас чогаалының сураглыг чыыкчызы Г.Н.Курбатскийниң «Тыва тывызыктар» деп үшкү чыындызын Тываның ном үндүрер чери 2002 чылда чырыкче үндүрген.

Кижиниң мага-боду чаш кижиге чоок, билип, сактып алырынга чиик. Ынчангаш мага-бот дугайында тывызыктардан эгелеп алза эки деп бодаар мен. Чижектер: кашпал иштинде кара маадыр халып тур, кашпал иштинде хам хамнап тур, дүгдө кижиге дүн-хүн чок хамнады (чүрек). Дөрбелчин дөртөлээ, амырга алдалаа (карак, кулак, думчук). Борбак тейиниң үдү чеди, борбак тейим бедик, борбак тейим чеди үттүг (үнгүрлүг), борбак тейде чеди үнгүр бар, бош дагың үдү чеди (баш: ийи карак, ийи кулак, думчуктуң ийи үдү, аас). Ыажының өзээ, чүзү чок, мөкүлчек кара тайгам (баш), борбак хааржак иштинде боду бүткен мөңгүн чыдыр (баш, мээ). Хөө дег кара, хөл кавайлыг, туң дег ак аяк иштинде ала чинде суп каап-тыр. Ала адым хыл кажаалыг, куй иштинде ала инек чыдар. Куйда курттуг хуна чыдыр, чудурукка сынмас (карак).

Тывызыктың делегейи дегем болгаш нарын. Тываларның бойдус, көшкүн амыдырал, ажыл-агый болгаш сагыш-сеткил культуразының дугайында уран-чечен чогаадыглары янзы-бүрү, хөй талалыг болгаш ханы философчу уткалыг.

Чоннуң философиязы

Философия хөй талалыг болгаш янзы-бүрү хевирлиг, чоннуң амыдыралчы мерген угаанындан эгелээш, туугай бодалдарга чедир. Чоннуң философиязы оон аас чогаалында, ылаңгыя үлегер домактарында, чечен сөстөрүндө. Сөөлгү үеде философия колдуунда уран-чечен чогаалдарда, шүлүктөрдө. Маңаа бистиң өгбелеривистиң чүгле кижиниң мөзү-шынарының дугайында каш үлегер сөстөрүн сагындырып каайн. Эргээ өөрининден бергээ өөрөн, каң сугга кадар, кижиге бергээ дадыгар, чалгаа кижиниң өөндө аыш-чем чок. Дүне боорга, дүктүг сырткы, хүндүс боорга, өңгүр аяк. Чашпаа кижиниң сөзү хөй, чалгаа кижиниң чылдаа хөй.

Ада-ие дугайында. Айт өлүр — баглаажы артар, ада өлүр — оглу артар. Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижиб болбас. Булут аразында хүн караа чылыг, улус аразында ие караа чымчак. Авага ажы-төлү артык, аңчыга алды киш артык. Уялыг куш чаныган, уруглуг кижиге кээргээчел. Ада

чокта чартык өскүс, ава чокта бүдүн өскүс дээш, оон-даа хөй.

Бо бөдүүн болгаш ханы уткалыг үлегер домактарны компьютерге азы тускай кыдыраашка бижип алгаш, сөс бүрүзүнүң утказын чаш кижиге чедингир тайылбырлап бээр болза, оон угаан-медерелин кижизиг кылдыр хевирлээринге ажыктыг болгу дег. Мээң бо бижип турар саналдарымны чамдык уруглар албан черлеринде шагда-ла ажыглай берген чадавас. Бир эвес ындыг болза, олар сүмезин кирип, солунче бижээн болза.

Тыва оюннар

Хөй янзы тыва оюннарны сууржуң амыдыралга ажыг-лаары берге, харын-даа болдунмас-даа боор. Ынчалзажок шыдырааны, кара мешкени, кажыктаарын, тевектээрин чоп ойнап болбас деп. Бо оюннар база чаш кижиниң угаан-медерел сайзыралынга дыка ажыктыг. Кызылга Шагаа үезинде тевектээрин көргүзүп-ле турар, а херек кырында бичии оолдарның бо оюнну ылап ойнаанын, тевектеп турарын көрбээн мен. Бодум бичиинде ойнап чораан болгаш, ол чүл деп чүвени эки билир мен. Бо дугайты Ч.М. Чүлдүмнүң «Тевек» деп номунда эки бижээн. Ол дээрге оолдарның кадыын быжыглар ылап эр оюн. Суму, кожуун, бүгү Тыва чергелиг мөөрейлежи болур.

Тыва тоолдар

2012 чылда «Тыва улустуң тоолдары» деп номнуң үнгенин бижидим. Амгы үеде чаш кижилерниң, школачыларның, ниитизи-биле аныяктарның тыва дылда номчуур номнары кончуг ховар, харын-даа чок деп болур. Олар төп телевидениениң арагалаан, бот-боттарын адып-боолаан киноларын, дамчыдылгаларын көрүп турар. Ол бүгү аныяк-өскенге багай салдарлыг. Угаанныг кижилер шагда-ла телевизор көрбестээн. Чүгле кылыр ажыл чок, чалгаараан пенсионерлер, бертик-межел кижилер, ажыл чок аныяктар арга чадаарда көре бээр.

Оон орнунга уруглар албан черлеринге, интернаттарга,

школаларга, ортумак бол дээди өөредилге черлеринге тыва тоолдарны номчуп, тып ап, харын-даа тоол талазы-биле мөөрейле эрттирип болур. Айытка номда маадырлыг, хуулзын болгаш дириг амынар дугайында тоолдар

Моон мурнунда бистинститут «Тыва улустуң тоолу» (1994), «Тыва улубурун чугаалары, тоолчу төөгү чугаалары» (2010) болгаш орус дылдарга үнгенин сагындырайн. Ынчан тыва аас чогаалын чүгүлалбан черлеринге өөриниң болгаш шинчилээр бүгү аргалары бар.

Тыва чоннуң аас чогаалы дендиги байлак. Ол дугаа Москвага болган бүгү Россияны аас чогаалының чыныгы хуралында онза демдеглээн. Ол хирези тывалар боттары байлак, гыш-сеткил культуразын колдуунда хоорулган, ужурун эки билбес, харын-тоовастай берген дизе, хөөредиг эвес. Тыва кижиге зунза, бодундан бодун айты көр даан: кандыг, чеже тили билир сен?... Ол хамаан Тываның күрүне университетиниң филология факультетиниң чамдык студенттери тыва аас чогаалын эки биле харын-даа тоовас... Ынчанга бо айтырыгны Чазак деннеге көрзе эки деп бодаар мен.

Төп база Тыва Чазактын кимчези-биле кончуг деле чараш Үндезин культура төдүп каан. Ол төп чоокта өскүссүрөй берген. Ындыг бол, Конгар-оол Ондарның сакчылары артып калган. Оон оон херээн уламчылаар. Үндезин культураны (сагыш-сеткил диргизер, сайзырадыр талазы-биле бүгү Россия чергелиг күрне программазы турар ужуру деп бодаар мен. Амгы үе тываларның үндезин сагыш-сеткил культуразын «Хүн-Хүр» болгаш өске-даа каш сан кижилер эдилеп, өске чоннага бараалгадып чоруур болур.

Монгуш БАЙЫР-ОО

философия эртемнерини кандидады.

Өөредилге килдизиниң редактору: үнүс чүүлге кичээнгейинер дээш четтиргеним илередип тур мен. Материал силерни амгы үеде ниитилелдин чугула деп санап турар айтырыгларын чидии-биле көдүреринче идиг бергени өөрүнчүг-дир. Чагаада «Оюн, тоол делегейин» оон черле тып чададым» деп бижээн-дир. Чаш уруглар өөредип, кижизидип турар албан чери оюн, тоол делегейинге дөмей болур ужурулуг. Ону деңнеп көргүзүксээн күзел-дир.

Силерниң эскериглериңерни болгаш саналдарыңарны кончуг чүүлдүг деп көрүп, деткип тур мен. Шынап-ла, амгы үеде аныяк-салгал хамаанчок, улус безин аас чогаалын, тоолдарны, тывызыктарны эки билбес. Тыва тоолдар утка-шынар талазы-биле өөредилгиге, угаадыглыг. Оон кижиге билип алыр дээрзин бадыткап, номчукчуларыңар бо чугаага киржи бээр боор деп идегээр-дир бис.

Мөөрей, мөөрей...

ЫРЫ-ХӨГЖҮМ — ЭГЭЭРТИНМЕС
БАЙЛААВЫС

Ноябрьның 16-17 хүннеринде Кызыл кожуунун Сукпак көдээ Культура ба- тыва Республика- културазының алдар- ажалдакчызы, ыраажы Айыжының шаңналы республика чергелиг ретро ырлар мөөрейи

давас боор. Эрткен чылын өг-бүлө мындыг мөөрейни кожуун чергелиг кылдыр Со- лаан Базыр-оол аттыг Куль- тура бажыңга эрттирген. Ол арга-дуржулгазынга дая- нып, Михаил Иргитовичиниң 60 харлаанынга тураскаадып, мөөрейни республика черге- лиг кылдыр организаастааны

гениң лауреады болду. Кы- зыл хоорайдан Ирина Ондар, Клара Саая, Өвүр кожуун- нуң төлээзи Алексей Конгар, Каа-Хем суурдан Каң-Демир Донгак олар дипломантылар болду. 80 харлыг Зинаи- да Бурьянова, 70 ажыг хар- лыг Болат-оол Араптан олар тускай шаңналга төлөпиг

Сценада Айыжыларның өг-бүлөзи.

ен үе ыры-хөгжүм — нмес байлаавыс-тыр) рткен. Бо төлөвилелди ликаның Улусчу чогаа- төвү, Кызыл кожуун

зының култура эрге- укпак суму чагыргазы Айыжыларның өг-бү- демнешип организас- оң сорулгазы — эрт- гениң сагыш-сеткилди руп кээр утундурбас, ырларын чонче катап ип, Тываның компози- ның чогаадыкчы ажи- чурттакчы чонну улам аныштырып, улус ара- ыраажы салым-чаяан- ны илередип тывары. бодунуң мурнунга тан ол сорулгазын күү- шыдаан дээрзин ийи үлчүлээн уран чүүлге со- дыгларның демисели ан. Көрүкчүлөр клуб ас кылдыр чыылган. аскаашкыннары улай- нмиттелип турган.

изи-биле мөөрейге 17 дан 41 ыраажы кириш- хардан 80 харга чедир ыраажылар көрүк- уран талантызы-биле кан.

ейни сонугар кел- рүкчүлөргө Айыжы- өг-бүлөзи сценадан чедирип, ыры-хөгжү- раалгаткан. Светлана, Айыжылар уругла- на оглу Адыган-биле тулар. Уран чүүлчү бүлени канчап мага-

бо. Ыраккы Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тожу кожууннар- дан безин киржикчилер чедип келген болду.

ТР-ниң културазының алдарлыг ажилдакчызы Ми- хаил Айыжы удурткан жюри кезигүннери: чоннуң ынак ыраажызы, «Тыва» КТРК- ның үн режиссеру Мерген Шойдан, ТР-ниң алдарлыг артизи Галина Сюрюн, ТР- ниң културазының алдарлыг ажилдакчызы, Улусчу чогаа- дылга төвүнүң килдис эрге- лекчизи Зоя Монгуш, Кызыл кожуунуң култура эргеле- линиң килдис эргелекчизи Айгуль Оюн тиелекчилерни илереткен. Дээди шаңнал — Гран-прини Улуг-Хем ко- жуунуң төлээзи, 74 харлыг Надежда Танова кырган-авай чаалап алган. Езулуг чончу, бойдустан чаяаттыг чараш үнүгү ыраажы-дыр дээрзинге бүзүредивис. Бирги чергениң лауреады атты Сукпак школа- зының башкызы Любовь Лоп- сан ат-сураглыг композитор «адының бажы элекке хоя берген» Евгений Мартынов- туң, сөзү Андрей Дементьев- тиң «Лебединая верность» деп ырызын кайгамчык күштүг, чараш, артисти аян- биле күүсеткеш, өөрүн тиелеп үнген. Кызыл кожуунуң Шамбалыг суурдан анык малчын Александр Ондар бо- дунуң аттажы Александр Он- дарның «А, Хемчим» деп ырызын ырааш, үшкү чер-

болганнар. Бай-Тайга кызы, Национал музейниң ажилдак- чызы Татьяна Күжүгет Вален- тина Толкунованың репертуа- рындан «Поговори со мною, мама» деп ырыны ырааш, «Эң чараш ретро ыры» деп шаңналды алды. Сценаже ко- ляскалыг үнүп келгеш (бутта- ры чок), аарыг-аржыыңа-даа чалынмай, ырыга ынаан ба- дыткап, Тес-Хем кожуунуң төлээзи Айдың Монгуш ком- позитор Борис Чамбыттың «Чүшкүрбейн баарың ол бе?» деп ырызын ырааш, культу- ра ажилдакчыларының проф- звилелдериниң тускай шаң- налын алды.

Допчулай чугаалаарга, шаңналдар-даа хөй бол- ган. Ол шаңналдарны Ми- хаил Айыжының өг-бүлөзи, төрөлдери, кады төрөөннери тывысты.

Мөөрейниң киржикчиле- ри болгаш организакчылары «төгериң столду» эрттирип, мөөрейниң моон сонгаар- гы салым-чолун тодарадып, элээн хөй айтырыгларны шиитпирлээн. Түннелинде мындыг мөөрейни Сукпак суурга чылдың-на республика чергелиг кылдыр эрттирер болган. Ырыга ынактарга ол дыка-ла онза белек дээрзи чугаажок.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Чуруктуу Татьяна БА-
ЙЫНДЫ тырттырган.

«МӨГЕ — ШҮГЛҮР,
АЪДЫ — ЭРТЕР»

Тыва улустуң бо үлегер чугаазында ханы бо- дал, утка сиңген. Тыва улустуң тоолдарының кол маа- дырлары — эрес-кайгал эр биле ооң эки аьды. Тоолдуң кол маа- дыры эр биле ооң аьды кажан- даа чарылбас. Аьды ээзинге арга-сүмени үргүлчү берип чоруур. Тыва национал хүреш биле аьт спорту республикага сайзырааш, ат-сураглыг, шыы- рак мөгелер чарышка салыр аьттарлыг. «Арзылаң», «На- чын» болгаш ындыг аттары чок-даа мөгелеривис барык-ла шуптузу чүгүрүк аьттарлыг деп болур. Чамдык маргылдаалар- га мөгениң боду шүглүп, аьды эртип кээр таварылгалар бар апарган.

Мөге биле ооң аьды аразын- да кончуг сырый харылзаалыг боор. Мөгениң аьды ээзиниң күш-шыдал, хан-дамыр сайзыра- лынга ала-чайгаар-ла салдарлыг деп бодаар мен. Аьт кылып алыр дээни чавааны чылгы аразындан шилип, ону сыдым азы аргамчы- биле шалбааарындан аьт биле мөгениң аразында харылзаа тыптып кээр — аьды ээзиниң хан-дамырының, мага-бодунуң, күш-шыдалының сайзыраары- га салдарлыг апаар. Чүге дээр- ге ээзи аьдын шалбадап, ол дывы- лаарга, аргамчы азы сыдымын улам дыңзыды тыртып, аьтты доктаадыр дээш буттарын хере- теп, мага-боду аткаарлап, бүгү күжүн үндүрер болгай. Мындыг месилдежишкн үезинде аьт- тың-даа, ооң ээзиниң-даа эът- ханы чайгаар-ла сайзырап, күш кирип, дадыгып турар. Аьттыг мөге кижиниң амыдыралы шим- ченгир апаар. Ол эртен аьдын кажаадан үндүрүп оьткаар, сугтарар дээш эрте турар. Аьды

Кара-Чыраага аьтка ынак болуп өзүп келген. Мөгениң чугаазы- биле алырга, ол бичизинден- не аьт мунуп, көктүг шыкка эштери оолдар-биле хүрежи- турган. Мал-маган кадарып чо- рааш, бичии оолдар аразында мөөрейлежип хүрежир — ок- таткан оол ырай берген мал бажы дозар. «Аьттарывысты чавыдакка мунупкаш, чарыш- тыраарга, кижиниң эрес соруу кирип, хей-аьды көдүрлүр, аьт база ээзин билген чүве дег бу- рунгаар согунналы-ла бээр дээр мөге: «Эр апаргаш, эмдик аьтты бо-ла өөредип муна бээр мен. Сыдым тудуп алгаш, кызагдал тургаш, шалбадап, хөмөштээш, кырынга олуруптарга, мөөп ды- вылап ыңай-ла боор, чүгле ка- рак оду кызаңнаар, мөгдүрүп октадып-даа чордум. Эмдик аьт өөреткен соонда бо кижии база могап туруптар, чүге дизе анда- рылбас дээш быжыг туттунар, угаан-медерел база шыңгырай бээр — деп чугаалаар. — Аьт биле ээзи бот-боттарынга дыка салдарлыг».

Мал-маган аразында өскөн, аьтка ынак мөге Вячеслав Мон- гуштуң бодунуң-даа, ооң аьды- ның-даа чедишкннери хөй. Тываның Наадымнарынга ийи катап үжүүр хунаашкан, ийи катап 3-кү, 4-кү черге төлөпиг болган, сумо хүрешке 85 килге Россия чергелиг маргылдаалар- ның тиелекчизи, улуг-биче ба- йырлалдарга хүрештерге ооң тиелекчилерин шуптузун са- наары берге. Чадаанага болуп турар чаңчылчаан аьт чарышта- рынга Арзылаң мөгениң Бора- лазы ийи чыл улай мурнап кел- ген. Улуг-биче чарыштарга ооң аьдының каш катап эртип кел- генин санааш-даа канчаар. Эжи

МӨГЕ БИЛЕ ООҢ АЪДЫ АРАЗЫНДА КОНЧУГ
СЫРЫЙ ХАРЫЛЗААЛЫГ БООР. МӨГЕНИҢ АЪДЫ
ЭЭЗИНИҢ КҮШ-ШЫДАЛ, ХАН-ДАМЫР САЙЗЫ-
РАЛЫНГА АЛА-ЧАЙГААР-ЛА САЛДАРЛЫГ ДЕП
БОДААР МЕН.

өттөп, суг ижип турар аразында серин арыг агаарга мөге сула шимчээшкннерни кылып, ооң соонда соок сугга шаптанып, хүнден хүнге эът-ханын дадык- тырып чаңчыга бээр. Бир эвес аьды чок кижии болза, удуп чы- дар болбайн канчаар. А аьттыг мөге кижии удуп чыдар болза, аьды аштап-суксаар, ээзи эрте- жи мөге эвес, уйгу хавы кижии боор чадавас. Даң бажында турары дыка ажыктыг. Эртеңги арыг агаарның болгаш хамык бойдуштуң көзүлбес күштери эр- тежи кижиге сиңер, ону серге- дир болгай. Шаандакы өгбеле- ривис чугаалап каан-на болгай. «Эртежи кижии эзерлиг аьтка таваржыр» деп оларның үлегер чугаазы бар.

Эргелиг аьдының ээзи, эң ылаңгыя мөге кижии, спортка черле чедишкннерлиг боор. Тываның Арзылаң мөгези Вячес- лав Монгуш Сүт-Хөл кожуунуң

болур эки аьттыг эр кижии экер- эрес боорунуң бир чижээ — Ар- зылаң мөге Вячеслав Монгуштуң үлегери ол-дур.

Төрөөн Тывавыстың хөй оол- дары боттарын хораннаар ара- га-таакпыга сундукпайн, күш- културага, спортка ынак болуп, сүрлүг-күштүг, топтуг-томаан- ныг, чоргаар болганы өөрүнчүг.

Чаактыгга чаргызын
алыспас,

Чарынның адаанга
дүжүп бербес,

Мурнундан көөрге,
Муңгаш кара туруг дег,

Хайызындан көөрге,
Кадыр-берт хая дег,

Эрге-бергээ-даа
кады чоруур

Эки аьттыг начиннар ам-даа
көвүдээр-ле болзунам.

Евгений Дүвендей,
хостуг хүрешке Россия-
ның спорт мастеринге канди-
дат.

Об итогах публичных слушаний, проводившихся 8 ноября 2013 года в администрации г. Чадан

Рассмотрев итоги публичных слушаний, состоявшихся 8 ноября 2013 года по вопросу об изменении вида разрешенного использования земельного участка, принадлежащего на общей совместной собственности Ооржак Сылдыс Олеговичу и Ооржак Индире Очур-ооловне праве общей долевой собственности Ооржак Джецун Сылдыс-овичу и Ооржак Менгиле Сылдыс-овичу, руководствуясь земельным кодексом РФ, Градостроительным кодексом РФ, Федеральным законом от 06.10.2003г. №131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации»

постановляю

1. Утвердить прилагаемый протокол публичных слушаний, состоявшихся 08.11.2013г. заключение публичных слушаний по вопросу об изменении вида разрешенного использования земельного участка, образованного после разделения, с кадастровым номером 17:03:0601150:281 с общей площадью 41 кв.м., «под приусадебный участок» на «под объект торговли», расположенного по адресу: Республика Тыва, Дзун-Хемчикский район, г. Чадан, ул. Сергея Шойгу, д.43 «а».

2. Контроль над исполнением данного постановления оставляю за собой.

И. о. председателя администрации городского поселения город Чадан КУУЛАР М.А.-Х.

Об изменении вида разрешенного использования земельного участка

Рассмотрев итоги публичных слушаний, состоявшихся 8 ноября 2013 г. в администрации городского поселения город Чадан по обращению Ооржак С.О., Ооржак И.О.в соответствии с Федеральным законом от 06.10.2003 г. №131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации», Конституционным Законом Республики Тыва от 27.11.2004г. №866-ВХ «О земле»

постановляю

1. Изменить вид разрешенного использования земельного участка с кадастровым номером 17:03:0601150:281, с общей площадью 41 кв. м., образованного после разделения, с «под приусадебный участок» на «под объект торговли».

2. - Ооржак Сылдыс Олеговичу, Ооржак Индире Очур-ооловне обратиться в филиал ФГБУ «ФКП Росреестра» по РТ» по РТ, западный отдел: Росреестра по РТ для внесения соответствующих изменений в государственный кадастр недвижимости и правоустанавливающие документы на земельный участок.

- обеспечить использование земельного участка в соответствии с видом разрешенного использования, указанным в п. 1 настоящего постановления.

3. Контроль над исполнением данного постановления оставляю за собой.

И. о. председателя администрации городского поселения город Чадан КУУЛАР М.А.-Х.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Салчак Эрес Шигжит-Суруновича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства с общей площадью 24491,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, местечко Саамчыр-Ужу», 6,3 км., северо-западнее от с. Кызыл-Даг.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун, Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Главный специалист отдела экономического развития и земельно-имущественных отношений администрации ЧОШКАК К.Д.

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» сообщает о проведении публичных слушаний на основании постановления председателя администрации Бай-Тайгинского кожууна от 19.11.2013 года №773 «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения разрешенного использования земельных участков по вопросу изменения вида разрешенного использования земельного участка из земель населенного пункта, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Хемчик, ул. Авиационная, д.2, с общей площадью 1735,28 кв.м., кадастровым № 17:01:0301012:48, с разрешенного использования: «спортзал» на разрешенное использование: «размещение объектов торговли».

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Главный специалист отдела экономического развития и земельно-имущественных отношений администрации ЧОШКАК К.Д.

Катап ээлбес чалыы назын

Чамбы дипче караш кынгаш, катап ээлбес,
Чалыы назын, сагыш ышкаш чогуурун кай...
Чаптап ханмас ава чаян бүдүжүнү
Чаңгыс көргөш, сарынналып канчаарым ол.

Акшылгыже шылгап эртер чуртталганың
Амыдырал бергезинге сыныш дивейн,
Ада-ие сагыжыңга артып калган
Ачы-буян кежиктерин тыптывыс-даа.
Камгыыл ышкаш чалыы назын ыраза-даа,
Кадыр арттар бедиин ажып турувуста,
Ынакшылга сарынналган ийи чүрек
Ындын алчып, катап кайын душчурул аан.

Хөрээвисте ажыттынмаан чажыттарның
Хөрлээ оду өшкүжеге чаңгыс черге
Өйлүг назын өртемчейге төнгүжеге
Өрү дээрже ужукуже чурттаксанчыын.
Ынакшылдың назы-харга чагыртпазын
Ынчан ылап билбейн чораан кончуувусту,
Өшпес оттуг мөңгө назын турган болза,
Өргүн чонга буян кылып чораай-ла бис.

Өвүр чуртум сол-ла туру

Өртемчейниң хинди черде бөөдөй өгө
Өл чаш мени хөөкүй авам чиигептерге,
Өрегелиг дүндүк өттүр өткүт үнүм
Өвүрүмнүң Улаатай хемге чаңгыланган.

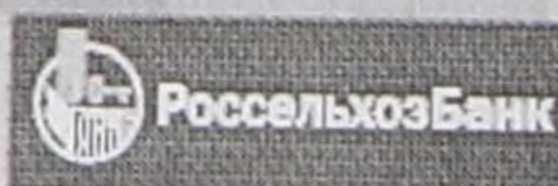
Хой дег кыска назыннарын чырык черге
Хомудал чок, сеткил хандыр чурттап эрте
Өзүм эргээм ханы чаңгыс ада-ием
Өртээ турбас буян үлө күүсеткенер.

Хиннеринден адырылган ажы-төлүн
Хирге-чамга бораштырбайн өстүрүп каан.
Ажы-төлге кызаттырган төрөл чону
Агын сунуп «аалдап» кээрге берип чораан.

Амыдырал оруктарын изеп берген
Аас-кежик чаякчылары — Бурганнарым!
Алдын хүннүг Ие черге өөлейдеп,
Амыр-дыштыг уйгунарны удунар-ла.

Эртенниң-не эргип келир Алдын Хүнү
Эргеледип баарыңарны суйбап эртер.
Дескиндир тайга-сынны хереп турар
Денди чараш Өвүр чуртум сол-ла туру!

Өвүр оглу Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол Кызыл хоорай).

Открой вклад и выиграй денежный приз или автомобиль

Акция!

Участниками акции могут являться физические лица - граждане Российской Федерации от 18 лет, открывшие в офисе Банка в период с 11.11.2013 по 31.01.2014 вклад «Классический» и/или «Накопительный» и/или «Золотая пенсия» и/или «Золотой» (за исключением вклада в пользу третьего лица) на сумму не менее 10 000 рублей и на срок от 180 дней и выше. Срок проведения акции с 11.11.2013 по 15.03.2014. Источники информации об организаторе, о правилах проведения, количестве призов, сроках, месте и порядке их получения, а также об условиях по вкладам: официальный сайт Банка www.rshb.ru, телефон контакт-центра 8 800 200 02 90. ОАО «Россельхозбанк». Генеральная лицензия Банка России № 3349 (бессрочная). Реклама

8 800 200-02-90 | www.rshb.ru
Звонок по России бесплатный

Чарлалдар

Чөөн-Хемчик кожуун Чыргакы ортумак школаның 75 чыл оюнга тураскалган ноябрь 30-де болур 1-ийрлалынче доозукчулар ажылдап чораан башкылары, ажылчыннары чалап турар.

Эки хөмүр садып турган Бажыңыңа сөөртүп чедир бээр. Өртээ бир тоннада 2350 акша. Харылзажырга аагары: 89235456021.

Республиканың Улусчу чогаадылга төвү Тываның, Чеди-Хемчик кожуунунун ус-шеверин

Семен Серендукович ХАЙДЫПТЫН хенертен мөчээни биле өөнүң иштигге, ажы-төлүңге, чоок төрелдеринге ханы кыбыдалды илередип тур.

Чогаадылга төвүнүн коллективин

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7230. Чагыр 137. Номери парлагачке дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечиледин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияну туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылардыңнадылар дээш авторлар боттары харыылаар.